

De baby's van Mauthausen

WENDY HOLDEN

DE BABY'S VAN
MAUTHAUSEN

the house of books

Oorspronkelijke titel: *Born Survivors*

Oorspronkelijk uitgegeven door: Sphere, een imprint van Little, Brown Book Group,
Londen 2015

© Wendy Holden, 2015

© Vertaling uit het Engels: Bonella van Beusekom, Erica van Rijswijk, 2015

© Nederlandse uitgave: The House of Books, Amsterdam 2015

Omslagontwerp: b'IJ Barbara, Amsterdam

© Omslagfoto: Eva Clarke, Mack Olsky, Hana Berger-Moran

Foto auteur: © Chris Taylor

Typografie: ZetSpiegel, Best

ISBN 978 90 443 4609 1

ISBN 978 90 443 4610 7 (e-book)

NUR 320

www.thehouseofbooks.com

www.overamstel.com

OVERAMSTEL

uitgevers

The House of Books is een imprint van Overamstel uitgevers bv

Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Soms is zelfs leven een moedige daad.

Seneca

Dit boek is opgedragen aan de moed en de vasthoudendheid
van drie moeders en aan hun kinderen, die geboren werden
in een wereld die niet wilde dat zij zouden bestaan.

Drie vrouwen, zwanger van hun mannen.
Drie stellen, hopen op een betere toekomst.
Drie baby's die, een paar weken na elkaar, werden geboren
in onvoorstelbare omstandigheden.
Bij hun geboorte wogen ze ieder minder dan drie pond.
Hun vaders waren vermoord door de nazi's en hun
moeders waren 'wandelende geraamtes',
die van dag tot dag leefden in hetzelfde concentratiekamp.
Op de een of andere manier slaagden alle drie de vrouwen
erin te overleven.
En tegen alle verwachtingen in ook hun kinderen.
Zeventig jaar later kwamen zij voor het eerst
samen om de opmerkelijke verhalen te vertellen
van hun moeders, die de dood trotseerden om hun
het leven te schenken.
Allemaal geboren overlevers.

De verhalen van deze overlevenden zijn zorgvuldig samengesteld uit herinneringen die zijn vastgelegd in brieven en in verslagen die ze privé met hun familie deelden, en uit verklaringen die ze in de loop van de jaren aflegden aan onderzoekers en historici. Dat materiaal is aangevuld met de resultaten van zorgvuldig onderzoek en door de getuigenissen van anderen, die nog in leven of inmiddels overleden zijn.

Zo mogelijk zijn de herinneringen gestaafd door onafhankelijke getuigen, archiefmateriaal en historische documenten. Omdat de herinneringen aan de exacte details of inhoud van gesprekken vaak verloren zijn gegaan en er soms verschillende versies van in omloop waren, zijn ze samengevat op basis van de beschikbare informatie, maar zullen ze niet altijd exact zo zijn als iedereen ze zich herinnerde.

Voorwoord

We zijn Wendy Holden veel dank verschuldigd voor haar grote inlevingsvermogen in onze moeders en voor haar onuitputtelijke energie om hun verdrietige oorlogservaringen stap voor stap na te speuren. Daardoor heeft ze ons niet alleen informatie gegeven die we tot dusverre niet bezaten, maar er ook voor gezorgd dat wij drie kinderen een hechtere band hebben gekregen, alsof we naaste verwanten zijn, iets waarvoor we haar eeuwig dankbaar zijn.

We zijn ook dankbaar dat we door Wendy's research nu afweten van de onbaatzuchtigheid van de inwoners van het Tsjechische Horní Břiza, die hun uiterste best deden onze moeders en de gevangenen van de andere twee kampen in de 'trein des doods' onderweg naar het concentratiekamp eten en kleren te geven. En we blijven de vasthoudendheid, toewijding en deskundigheid bewonderen waarmee Wendy de inspanningen van de leden van de 11th Armored Division van het Amerikaanse Derde Leger heeft nagespeurd en beschreven die Mauthausen bevrijdden en onze moeders – en ons – een beter leven gaven.

Onze moeders zouden vereerd zijn geweest dat hun verhalen nu eindelijk, na al die jaren, helemaal zijn verteld. Aan elk van hen is een derde van dit bijzondere boek gewijd, dat verschijnt in het jaar waarin wij zeventig worden en waarin het zeventig jaar geleden is dat er een einde kwam aan de Tweede Wereldoorlog.

We bedanken jou, Wendy, onze nieuwe 'zus', voor alles wat je

hebt gedaan voor ons, kinderen geboren onder een regime dat van plan was ons te vermoorden, wat niet lukte waardoor wij nu tot de laatste overlevenden van de Holocaust behoren.

Hana Berger-Moran, Mark Olsky en Eva Clarke, 2015

1

Priska

De identiteitskaart van Priska Löwenbeinová

‘Sind Sie schwanger, fesche Frau?’ (Bent u zwanger, knappe vrouw?) De vraag aan Priska Löwenbeinová ging vergezeld van een glimlach terwijl de wijdbeense ss’er haar gefascineerd opnam alsof hij haar als proefkonijn monsterde.

Dr. Josef Mengele was gestopt voor de achtentwintigjarige Slowaakse onderwijzeres, die bloot en rillend van gêne op een open appèlplaats stond, binnen een paar uur nadat ze was aangekomen in Auschwitz II-Birkenau. Het was oktober 1944.

De net een meter vijftig lange Priska zag er jonger uit dan ze was. Ze werd geflankeerd door ongeveer vijfhonderd andere naakte vrouwen, die elkaar bijna geen van allen kenden. Het waren allemaal Jodinnen en ze waren even verbijsterd als zij nadat ze uit huizen of getto's uit heel Europa naar het concentratiekamp in het door de nazi's bezette Polen waren gedeporteerd, opeengepakt met zijn zestigen tegelijk, in verzegelde veewagons of in personentreinen van wel vijfenvijftig wagons lang.

Vanaf het moment dat ze naar adem snakkend terecht waren gekomen op het beruchte aankomstperoon – die Rampe – in het hart van het efficiëntste vernietigingscomplex van de nazi's, dat bekendstaat onder zijn verzamelnaam Auschwitz, werden ze van alle kanten toegeschreeuwd met: 'Raus!' (Eruit!) of 'Schnell, Judenschwein!' (Snel, Joods varken!)

In verwarring en onrust verkerend, werd de mensenstroom door uitdrukkingloze kapo's in vieze gestreepte uniformen over het oneffen terrein geduwd, terwijl ss-officieren er in onberispelijke uniformen bij stonden, met aan riemen rukkende vechthonden. Tijd om naar dierbaren te zoeken was er niet. De mannen werden snel gescheiden van de vrouwen en de kinderen werden in een rij met zieken en bejaarden geduwd.

Iedereen die te zwak was om te staan of die stramme ledematen had doordat hij of zij dagen opgepropt in een wagon zonder frisse lucht had gestaan, kreeg een por met een geweer of werd geslagen met een zweep. Hartverscheurende kreten als 'Mijn kinderen! Mijn baby's!' hingen onheilspellend in de klamme lucht.

Helemaal voor aan de lange colonnes berooiden stonden twee lage, rode bakstenen gebouwen, elk met een enorme schoorsteen die olieachtige, zwarte rook de loodgrijze lucht in spuwde. Er hing een weeë, rottende geur die een aanslag deed op de geurpapillen en achter in de keel bleef hangen.

Gescheiden van vrienden en familie, werden hordes vrouwen, van pubermeisjes tot vrouwen van in de vijftig, tussen twee dicht op elkaar staande hekken onder stroom gesluisd, die leken op de omheining die om het uitgestrekte kamp heen stond. Zo geschrokken dat ze het zwijgen ertoe deden, werden ze struikelden over elkaar voorbij de schoorstenen gedreven, langs de diverse diepe vijvers, tot ze een groot, laag ontvangstgebouw bereikten, de Sauna oftewel het badhuis, dat verscholen tussen de bomen lag.

Daar werden ze zonder plichtplegingen ingewijd in het leven als concentratiekamp-

Häftling (gevangene), wat ermee begon dat ze gedwongen werden hun laatste bezittingen af te staan en al hun kleren uit te trekken. Hoewel ze in allerlei talen en dialecten protesteerden, werden ze door klappen van de ss-bewakers of bedreiging met geweren tot gehoorzaamheid gedwongen.

Door een brede gang werden deze moeders, dochters, vrouwen en zussen in hun blootje naar een grote ruimte gejaagd, waar alle haar van hun lichaam werd geschoren door mannelijke en vrouwelijke gevangenen, terwijl Duitse bewakers hen wellustige blikken toewierpen.

Nadat de elektrische scheerapparaten hun werk hadden gedaan en ze bijna onherkenbaar waren geworden, werden ze in rijen van vijf naar een appèlplaats gebracht, waar ze op blote voeten in de koude, natte klei meer dan een uur stonden te wachten voordat ze hun tweede Selektion ondergingen door de man die later bekend zou worden als 'De Witte Engel'.

Dr. Mengele, onberispelijk gekleed in zijn strakke grijsgroene uniform met glimmende strepen en zilveren doodskoppen op de kraag, had witte geitenleren handschoenen met enorme manchetten in zijn handen. Zijn bruine haar met pommade in model gebracht, nonchalant naar links en naar rechts tikkend met zijn handschoenen, wandelde hij de rijen op en neer om iedere gevangene te inspecteren en te vragen of ze in verwachting was.

Toen Priska Löwenbeinová aan de beurt was, had ze maar een paar seconden om te beslissen wat ze zou antwoorden tegen de glimlachende officier met het spleetje tussen zijn tanden. Ze aarzelde niet. Snel schudde ze haar hoofd en haar talen kennende beantwoordde ze zijn vraag in het Duits: 'Nein.'

Op dat moment was ze twee maanden zwanger, het was een gewenst kind, van haar man Tibor, van wie ze hoopte dat hij elders in het kamp was. Priska had geen idee of het vertellen van de waarheid haar en haar kind zou redden of juist zou veroemen tot een onbekend lot. Maar ze wist wel dat ze in gevaar was. Met haar ene arm haar borsten en met haar andere wat nog over was van haar schaamhaar bedekkend, deed ze een schietgebedje dat Mengele haar botte ontkenning zou accepteren. De ss-officier met het beminnelijke uiterlijk stopte even en staarde de jonge fesche Frau aan voordat hij verderging.

Drie vrouwen verderop kneep hij botweg een vrouw in haar borst, die terugdeinsde. Toen een paar druppels melk verrieden dat ze zeker zestien weken zwanger was, werd ze – nadat hij met zijn handschoen naar links had geslagen – uit de rij getrokken en in een hoek van de appèlplaats geduwd om zich te voegen bij een huiverend groepje aanstaande moeders.

Niemand van die vrouwen met hun wijd opengesperde ogen wist dat de ene kant leven betekende terwijl de andere kant iets heel anders kon inhouden. Het lot van hen die die dag door Mengele werden uitgekozen blijft onbekend.

Josef Mengele vertegenwoordigde het grootste risico in Priska's jonge leven tot dusverre, maar ze had nog steeds geen idee wat haar allgauw te wachten zou staan. De komende maanden zou de honger haar gevreesde vijand worden, terwijl die juist ook een eind aan haar lijden zou kunnen maken.

Dorst – het neefje van de honger – zou haar tijdens haar verblijf in de kampen even wreed kwellen, samen met uitputting, angst en ziekte. Maar waar ze bijna aan kapotging was het knagende, schrijnende verlangen van haar zwangere lichaam naar voedsel.

Gek genoeg was er één herinnering die Priska door haar ergste honger heen hielp: als ze dacht aan het moment dat ze haar neus tegen het raam van een patisseriezaak drukte onderweg naar school voordat ze zichzelf trakteerde op een *babka* met kaneel en een kruimellaag. De herinnering aan hoe die koffiebroodjes uit elkaar braken waardoor de kruimels in haar blouse vielen in de banketzaak in Zlaté Moravce bracht haar helemaal terug naar haar idyllische jeugd, in het zuidwesten van Slowakije.

De streek waar Priska opgroeide, ongeveer honderd kilometer van Bratislava, stond bekend om het goudwassen. En de naam van een van de rivieren daar, de Zlatnanka, is ontleend aan het Slowaakse woord voor goud. De stad 'Gouden Moravce' was bijna even welvarend als zijn naam deed vermoeden, met een indrukwekkende kerk, scholen en winkelstraten, koffiehuizen, restaurants en een hotel.

Priska's ouders Emanuel en Paula Rona, dreven een van de meest gerespecteerde koosjere koffiehuizen in de stad, een ontmoetingsplek waar een groot deel van het plaatselijke sociale leven zich afspeelde. Gevestigd op een toplocatie op het centrale plein, had het ook een mooie binnenplaats. Emanuel Rona had in 1924 in een krant ontdekt dat de zaak te huur was. Hij was toen achter in de dertig en in een poging zijn fortuin te maken, had hij het dappere

besluit genomen met vrouw en kinderen hun dorp Stropkov dat in de heuvels in het oosten bij de Poolse grens gelegen was te ver-ruilen voor het 335 kilometer verderop gelegen Zlaté Moravce.

De op zondag 6 augustus 1916 geboren Priska was acht toen ze verhuisden. Maar wanneer ze maar konden keerden ze met het gezin terug naar Stropkov om haar opa van moederskant te bezoeken: David Friedman, een weduwnaar die een kroeg bezat en bekendheid genoot als schrijver van polemische pamfletten.

In Zlaté Moravce hadden ze volgens Priska een koffiehuis dat mooi was en altijd brandschoon werd gehouden door haar hardwerkende ouders en het toegewijde vrouwelijke personeel. Het beschikte over een apart zaaltje, dat haar moeder trots de *chambre séparée* noemde, waar als zij het gordijn wegtrok acht musici in donkere pakken speelden voor de klanten. 'We hadden geweldige muziek en fantastische dansers. Het leven in de koffiehuisen was in die tijd belangrijk. Ik had zo'n leuke jeugd.'

Haar moeder die vier jaar jonger en 'een kop groter' was dan haar vader, was heel knap om te zien en erg ambitieus als het om haar gezin ging. Paula Ronová, die na haar huwelijk zoals gebruikelijk de naam van haar man aannam met het Slowaakse vrouwelijke achtervoegsel *-ová* eraan geplakt, bleek een uitstekende echtgenote, moeder en kok, en was 'een door en door fatsoenlijke vrouw', die weinig sprak, maar veel nadacht. 'Mijn moeder was ook mijn beste vriendin.'

Haar vader was echter een voorstander van strenge tucht, en hij sprak Duits of Jiddisch met hun moeder als hij niet wilde dat de kinderen konden meeluisteren. Maar Priska, die vanaf jonge leeftijd talen snel oppikte, begreep stiekem elk woord. Hoewel Emanuel Rona zich niet streng hield aan het geloof waarin hij was opgegroeid, vond hij tradities belangrijk en nam hij zijn gezin op alle grote Joodse feestdagen mee naar de synagoge.

'Toen ik jong was, was het heel belangrijk om je netjes te gedragen, vanwege het koffiehuis,' zei Priska. 'We moesten een net gezin, nette vrienden en nette eigenaars zijn, anders kwamen er geen klanten.'

Priska – die toen ze geboren werd Piroška heette – was de vierde van vijf kinderen. Andrej, ook wel ‘Bandi’ genaamd, was de oudste. Daarna kwam haar zus Elizabeth, die bekendstond als ‘Boežka’ en vervolgens Anna, die iedereen kende als Anička, oftewel ‘Kleine Anna’. Vier jaar na Priska kwam Eugen die iedereen kende als Janičko of ‘Janko’, de jongste. Tussen hen in was er nog een zesde kind geweest dat als zuigeling was overleden.

In Zlaté Moravce woonde het gezin achter het café in een appartement dat zo ruim was dat de kinderen hun eigen slaapkamer hadden. Ze hadden een grote tuin die afliep naar een beekje. Priska was een sportief, extravert kind dat daar vaak met vriendinnen zwom of tenniste in de tuin. Met haar glimmende donkere haar was ze gezond en gelukkig en net als haar zussen populair bij de kinderen van het dorp, die haar naam teder afkortten tot ‘Piri’ of soms ‘Pira’.

‘Het maakte me niet uit of ze Joods waren of niet. Ik was gewoon bevriend met iedereen. Er waren geen verschillen.’

Zij en haar broers en zussen werden omringd door ‘goede vrouwen’, die hielpen met de huishoudelijke karweitjes en zich gedroegen als plaatsvervangende moeders. Het gezin at goed en bij bijna elke maaltijd was er ‘verfijnd’ opgediend koosjer vlees. Diners met sappig braadvlees werden vaak gevolgd door desserts uit het koffiehuis. Priska was een zoetekauw en haar lievelingstaart was de Weense *Sachertorte*, een machtige chocoladetaart met meringue en abrikozenjam.

Hoewel ze op school geen godsdienstonderwijs hadden, moesten de kinderen elke vrijdagavond gebeden opzeggen en hun handen goed wassen voordat ze plaatsnamen aan een verzorgde sjabbats-tafel met speciale kaarsen en het fijnste linnen.

Priska was een van de slechts zes meisjes in een klas met meer dan dertig leerlingen. Haar zus Boežka was, zoals ze zei, een ‘echte intellectueel’, die talen moeiteloos oppikte, een talenwonder. Maar boeken interesseerden het meisje niet, ze had meer belangstelling voor artistieke dingen – vooral borduurwerk – waar ze in uitblonk.

Priska moest misschien meer haar best doen dan haar zus, maar

ze was ijverig en leren werd al snel haar hobby. Ze wilde de wereld beter begrijpen en daarin verschilde ze ook van haar knappere zus Anička, die liever met poppen speelde of zich opdofte. 'Ik vond het leuk om dingen te weten,' gaf Priska toe. Vanaf jonge leeftijd was ze gefascineerd door het christendom en ze sloop vaak stiekem het katholieke kerkhof op in Zlaté Moravce als ze van school naar huis liep. Ze bewonderde vooral de imposante praalgraven en mausoleums en was altijd geïntrigeerd door de 'nieuwkomers', die haar fantasie prikkelden waardoor ze verhalen verzon over het leven dat ze hadden geleid.

Moeder Paula stimuleerde haar dochters dorst naar educatie en was trots toen zij het eerste kind in de familie Rona was dat naar de plaatselijke middelbare school ging: het Gymnázium Janka Král'a. Dat was een fraai, drie verdiepingen hoog, wit gestuukt gebouw dat in 1906 was geopend tegenover het kerkhof en het stadhuis. Priska was er een van de vijfhonderd leerlingen tussen de tien en achttien en kreeg er naast Engels en Latijn verplicht Duits en Frans. Haar broer Janko en haar zussen bezochten alleen de middenschool, haar broer Bandi de boekhoudschool.

Prestatiegericht als ze was, won Priska heel wat onderscheidingen op het gymnasium en haar leraren waren verrukt over haar voordeelingen. Het uitblinkstertje kreeg ook veel aandacht van de jongens in de klas, die haar smeekten hen te helpen met hun Engels en heel braaf samenkwamen in de tuin van de Rona's waar ze hun les gaf. 'Ik heb alleen maar prachtige herinneringen aan Zlaté Moravce.'

Priska's beste vriendin op school was Gizelle Ondřejkovičová, die iedereen als 'Gizka' kende. Het meisje was niet alleen mooi maar ook populair. Als dochter van een niet-Joodse commissaris van politie was ze lang niet zo leergierig als Priska, dus haar vader deed op een dag een beroep op Priska's ouders met het volgende voorstel. 'Als Priska ervoor zorgt dat Gizka haar opleiding afmaakt, zal ik het jullie toestaan jullie koffiehuis zo laat open te houden als jullie willen.' Ook zouden ze geen extra belasting hoeven te betalen.

Zo werd het vierde kind van de Rona's ineens van essentieel be-

lang voor het bescheiden familiebedrijf. Zolang Priska de officiële studiebegeleidster bleef van haar klasgenoot, kon ze garanderen dat hun koffiehuis – meer dan de andere in het stadje – bloeide. Een verantwoordelijkheid die ze heel serieus nam, en al bleef er daarvoor weinig tijd over om van een sociaal leven te genieten, Priska adoreerde Gizka en hielp haar graag. De twee vriendinnen zaten naast elkaar in de klas en deden uiteindelijk samen eindexamen.

Na haar studietijd ging Priska lesgeven en alles leek klaar voor een carrière als taallerares. Omdat ze graag zong, werd ze lid van een lerarenkoor dat door het land reisde en traditionele, nationalistische liederen uitvoerde, een daarvan met de trotse tekst: ‘Ik ben een Slovaak en ik blijf een Slovaak’ – een lied dat ze vrolijk haar hele leven aanhief.

In Zlaté Moravce genoot ze nog steeds veel respect en ze vond het heerlijk om door iedereen die ze op straat tegenkwam als eerste te worden gegroet – een traditioneel Slovaaks teken van respect. Ook maakte een niet-Joodse hoogleraar haar het hof en hij kwam haar elke zaterdagavond ophalen om ergens koffie te drinken of te gaan dansen of uit eten te gaan in het plaatselijke hotel.

Er was weinig reden voor Priska en haar familieleden om zich zorgen te maken dat iets hun comfortabele leven zou kunnen veranderen. Hoewel de Joden lange tijd in heel Europa waren vervolgd en vooral sinds de negentiende eeuw hadden geleden tijdens pogroms onder de Russen, settelden ze zich gemakkelijk in de nieuwe nationale staten die in Europa na de Eerste Wereldoorlog en het uiteenvallen van het Duitse, het Oostenrijks-Hongaarse en het Russische Rijk werden gevormd. In Tsjecho-Slowakije speelden ze een belangrijke rol en waren ze goed geassimileerd. Joden speelden niet alleen een sleutelrol in het industriële en economische leven, maar leverden ook een bijdrage op het terrein van de cultuur, de wetenschap en de kunsten. Er werden nieuwe scholen en synagoges gebouwd en veel koffiehuisen waren in Joodse handen. De familie Rona erfoer in de gemeenschap van hun stadje weinig antisemitisme.

Door de ernstige economische depressie na de Eerste Wereld-

oorlog begon de stemming over de grens, in Duitsland, echter te veranderen. Adolf Hitler – sinds 1921 de leider van de Nationaal-socialistische Duitse Arbeiderspartij, bekend als de nazipartij – beschuldigde de Joden ervan de rijkdom van het land naar zich toe te trekken en gaf hun de schuld van alle rampspoed. Na de federale verkiezingen in 1933 toen de nazi's 17,2 miljoen stemmen kregen, werd Hitler uitgenodigd toe te treden tot een coalitieregering en tot kanselier benoemd. Toen hij aan de macht kwam betekende dat het eind van de democratische Weimarrepubliek en het begin van wat alom bekendstaat als het *Dritte Reich*, het Derde Rijk.

Hitler stelde in zijn radicale redevoeringen het kapitalisme aan de kaak en veroordeelde mensen die zich aansloten bij de bolsjewieken, communisten, marxisten en het Russische Rode Leger om deel te nemen aan de revolutie. In 1925 had hij in zijn autobiografisch manifest *Mein Kampf* geschreven dat 'de personificatie van de duivel als symbool van alle kwaad de levende vorm van de Jood aanneemt' en hij beloofde de Joden en andere 'ongewenste elementen' uit Duitsland te elimineren door middel van wat hij betitelde als een 'definitieve oplossing' (*Endlösung*).

Door het uitroepen van zijn 'Nieuwe Orde' als tegenwicht tegen het onrecht dat Duitsland na de oorlog was opgelegd, stimuleerde hij zijn bruinhemden (knokploegen) om Joden aan te vallen en hun winkels te barricaderen of te boycotten. Toegejuicht door zijn geïndoctrineerde Hitlerjugend, schalde zijn oorlogskreet 'Sieg Heil!' (Heil aan de overwinning!) vanuit Berlijn uit de radio's. Binnen relatief korte tijd leek Hitler zijn beloftes waar te maken en bracht hij zo'n enorm economisch herstel teweeg dat zijn aanhang alleen nog maar groeide. Gesteund door zijn succes begon zijn regering een reeks wetten in te voeren om Joden uit het politieke, economische en sociale leven te weren. 'Gedegeneerde' Joodse boeken werden verbrand, Joodse docenten aan de universiteiten werden uit hun functie ontheven en prominente Joden – onder wie Albert Einstein – gingen in ballingschap.

Toen het Duitse antisemitisme escaleerde, werden synagoges ontvrijd en in brand gestoken, soms terwijl de Joden erin opgesloten zaten. De stoepen van de dorpen en steden glinsterden van het gebroken glas en de ruiten van Joodse bedrijven werden beklad met Jodensterren of beledigende teksten. Niet-Joden, die door de nazi's werden aangeduid als 'ariërs', werden aangemoedigd om Joden aan te geven en de sfeer onder de bevolking sloeg om in verraad en wantrouwen. Mensen die jaren prettig naast hun burens hadden geleefd, terwijl hun kinderen samen opgroeiden, werden ineens op straat bespuugd, in elkaar geslagen of gearresteerd. Overal waren bereidwillige spionnen die hun burens maar al te graag verklikten in de hoop zich meester te kunnen maken van hun bezittingen. Honderden huizen werden systematisch geplunderd.

De autochtone Duitsers werden gestimuleerd om de meest gewilde Joodse appartementen te inspecteren en te naasten, waardoor gezinnen werden gedwongen hun huizen op korte termijn te verlaten. De nieuwe huurders trokken er al in voordat 'het brood in de oven was afgekoeld' werd er wel gezegd. De mensen die uit hun huis werden gezet mochten alleen verhuizen naar kleinere woonruimte in de armste wijken, waardoor ze in feite werden verbannen uit het leven dat ze altijd hadden gekend.

Lichamelijk gehandicapten en geesteszieken – of het nu ariërs of Joden waren – werden 'levensonwaardig' verklaard, en velen werden naar kampen gedeporteerd of direct geëxecuteerd. De rest van de bevolking had weinig andere keuze dan zich te onderwerpen aan de oplegging van Hitlers Neurenberger Wetten, die genadeloos ten uitvoer werden gebracht en bedoeld waren om Joden en anderen nog verder te vervreemden. De voorschriften waren opgesteld op basis van het zogenaamde wetenschappelijk racisme, bedoeld om de zuiverheid van het Duitse bloed te bewaren, en bepaalden wat 'raciaal acceptabel' was en perkten de fundamentele burgerrechten van 'Joden, zigeuners, negers en hun bastaarden' in. De Wet tot bescherming van het Duitse bloed en de Duitse eer vernietigde alle gemengde huwelijken en iedere Jood die erop werd betrappt dat hij

een seksuele relatie met een Duitser had kreeg de doodstraf – om ‘rassenvervuiling’ te voorkomen.

Joden werden beroofd van hun staatsburgerschap en iedereen die als ‘asociaal’ of ‘schadelijk’ werd beschouwd – een vage categorie waartoe communisten, politiek activisten, alcoholisten, prostituees, bedelaars en daklozen behoorden, én Jehova’s getuigen, die Hitlers gezag weigerden te aanvaarden – werd gearresteerd en gevangen-gezet in de eerste *Konzentrationslager* of kz’s, die meestal gevestigd waren in voormalige legerbarakken.

Voor ariërs was het verboden om Joden in dienst te hebben. En uiteindelijk werden Joden ook uitgesloten van beroepen als advocaat, arts of journalist, en Joodse kinderen mochten na hun veertiende geen opleiding meer volgen. In de loop van de tijd werden staatsziekenhuizen voor Joden verboden en mochten Joden niet verder reizen dan dertig kilometer van hun huis. Openbare parken, speelplaatsen, rivieren, zwembaden, stranden en bibliotheken werden tot verboden terrein verklaard. De namen van alle Joodse soldaten werden van gedenktekens voor de Eerste Wereldoorlog verwijderd, hoewel velen van hen in die periode voor de keizer hadden gevochten.

Er werden bonkaarten en voedselzegels uitgevaardigd, maar Joden kreeg slechts de helft van ariërs toegewezen. Ook mochten ze alleen in speciale winkels kopen, tussen drie en vijf, tegen de tijd dat de meeste verse producten uitverkocht waren. Tot bioscopen en theaters was hun de toegang ontzegd en ze mochten niet in de voorste rijtuigen van trams reizen, alleen achterin, waar het vaak vol en heet was. Joden moesten al hun radio’s inleveren bij het politiebureau en de avondklok van acht uur ’s avonds tot zes uur ’s ochtends werd strikt gehandhaafd.

Uit angst voor het nieuwe beleid vluchtten duizenden naar Frankrijk, Nederland en België om daar asiel aan te vragen. Het land dat sinds 1918 Tsjecho-Slowakije heette werd een ander populair toevluchtsoord. Het had niet alleen sterke grenzen, maar ook machtige bondgenoten – waaronder Frankrijk, Groot-Brittannië en Rusland –

en Priska's familie behoorde waarschijnlijk tot de meerderheid van de mensen die zich daar veilig voelde.

Tot in maart 1938 Europa huiverde toen Hitler Oostenrijk annexeerde, tijdens de zogenaamde Anschluss. Volgens Hitler maakte het Duitse volk gewoon gebruik van zijn zelfbeschikkingsrecht en hij eiste levensruimte oftewel meer 'leefruimte' voor zijn volk.

Later dat jaar werden de verblijfsvergunningen voor alle in het Rijk woonachtige vreemdelingen ingetrokken. Daarna verklaarde de Poolse regering onverwachts dat zij alle paspoorten van buiten Polen woonachtige burgers ongeldig zou verklaren, tenzij die terugkeerden om ze te laten vernieuwen. Om dat te vergemakkelijken bevalen de nazi's dat twaalfduizend in Polen geboren Joden werden opgepakt en uitgewezen. De Polen weigerden hen echter toe te laten, waardoor zij in het ongewisse aan de grens bleven staan.

Gespitst op vredesonderhandelingen, zo snel na de Eerste Wereldoorlog, zat de Britse premier Neville Chamberlain een internationale conferentie voor die werd afgesloten met het Verdrag van München in september van dat jaar. Zonder de Russen of de Tsjechen erbij te betrekken gaven de Europese grootmachten Hitler in feite toestemming het in het westen van Tsjecho-Slowakije gelegen Sudetenland te bezetten, waar voornamelijk Duitstaligen woonden. Door het verdrag dat veel Tsjechen 'het verraad van München' noemden, was hun land zonder strategische grenzen achtergebleven.

In november 1938 vermoordde de zoon van een familie van van oorsprong Poolse Joden die Duitsland uit waren gezet en door Polen niet het land in werden gelaten uit wraak een Duitse diplomaat in Parijs. Daarop barstte in Duitsland de door de nazi's verordende *Reichspogromnacht* los, beter bekend als de Kristallnacht of 'de nacht van het gebroken glas'. In één nacht werden duizenden Joodse huizen, synagoges en bedrijven in Duitsland aangevallen, zeker negentig mensen vermoord en dertigduizend gearresteerd. In de maanden daarna bleven de aanhangers van Hitler aanzetten tot antisemitische rellen en in maart 1939 nodigde de Führer monseigneur Jozef Tiso (de afgezette katholieke leider van het Slowaakse volk) uit naar

Berlijn te komen. Kort daarna arriveerde ook Emil Háchla (de katholieke president van Tsjecho-Slowakije). Beiden werd een ultimatum gesteld. Ze konden ofwel hun volk onder 'protectoraat' van Duitsland stellen – ook Hongarije claimde de Tsjecho-Slowaakse grensgebieden – of de nazi's zouden het land binnenvallen.

Tiso en zijn collaborerende regering stemden bijna meteen in met Hitlers eisen, waarop Tiso werd geïnstalleerd als president van de in naam onafhankelijke Slowaakse Republiek, zonder verdere nazi-bemoeyenis. Nadat hij een hartaanval had gekregen ging de zesenzestigjarige president Háchla de volgende dag akkoord met de Duitse voorwaarden, maar onder zijn volk was er algemeen verzet. Dus vielen op 15 maart 1939 de Duitse troepen binnen en werd de Tsjechische staat uitgeroepen tot Protectoraal Bohemen en Moravië. Na Hitlers inval in Polen, terwijl de Russen het land (als onderdeel van een geheime overeenkomst met Duitsland) enkele weken later vanuit het oosten binnendrongen, verklaarden Groot-Britannië en Frankrijk Duitsland de oorlog. Het leven voor de mensen in Europa zou nooit meer hetzelfde zijn.

Joden in de nieuwe vazalstaten van de nazi's werden van de ene op de andere dag paria's. Op veel openbare gebouwen hingen bordjes met: JUDEN NICHT ZUGÄNGLICH (voor Joden verboden). Of de tekst op die bordjes luidde zelfs: VOOR HONDEN OF JODEN VERBODEN. Veel Tsjechische en Slowaakse Joden, die hadden gehoord van de wreedheden die gepleegd werden tegen hun geloofsgenoten in Duitsland, Oostenrijk en Polen, bestormden de buitenlandse ambassades en smeekten om een visum, maar werden weggestuurd. Geconfronteerd met een onvermijdelijke toekomst pleegden sommigen zelfmoord.

Priska en haar familie hadden geen andere keuze dan gehoorzaamheid aan het nieuwe regime en aan elke nieuwe verordening die werd opgelegd. De kleine dingen deden het meest pijn. De hoogleraar kwam niet langer langs om haar mee uit dansen te nemen; de mensen die haar vroeger als eerste groetten op straat, zeiden helemaal geen gedag meer of keken de andere kant op als ze voorbijliep. 'Er waren heel veel onprettige dingen, maar die moest je accepte-

ren, anders had je geen leven.' Andere vriendinnen, zoals Gizka en een klasgenootje uit een boerengezin dat de Rona's verse melk leverde, bleven hen door dik en dun steunen. Sommigen groetten hun Joodse kennissen in het openbaar juist demonstratief en hielpen hen waar ze konden.

Door de geruchten dat Joden elders tegen hun wil zouden worden 'hergevestigd' (*umgesiedelt*) begonnen mensen eten en andere goederen te hamsteren. Ze begroeven hun waardevolle spullen of vroegen vrienden die voor hen te verstoppert, wat riskant was omdat die vrienden de doodstraf konden krijgen als zij daarop werden betrapt. Ook vluchtten er Joden naar het Britse mandaatgebied Palestina, waar ze in de toekomst een zionistische staat hoopten op te richten. Priska's broer Bandi behoorde daartoe en hij vertrok in zijn eentje in 1939, nadat hij naar zijn zeggen 'het teken aan de wand' had gezien. Zonder haar ervan op de hoogte te stellen, emigreerde Priska's vriend naar België en vandaar naar Chili. Hij was rijk en jong en het stel had zich net verloofd in voorbereiding op hun gearrangeerde huwelijk, maar hij verdween eenvoudigweg.

Priska's overige familieleden deden wat ze konden om zich erdoorheen te slaan. Haar zus Anička was in 1932 op haar negentiende getrouwd, omdat ze op die manier onder een leven lang sloven in het familiekoffiehuis uit probeerde te komen. Zij en haar man kregen een zoon, Otto, maar het huwelijk hield geen stand. Na haar scheiding veranderde Anička haar naam in het meer arisch klinkende Helena Hrubá en vond een baantje in een ander koffiehuis. Priska's broer Janko, die een opleiding had genoten tot elektricien, werd ingelijfd in een Joods arbeidersbataljon als *robotnik žid* oftewel 'werk-Jood'. Hij droeg een blauw uniform en kreeg de smerigste karweitjes opgedragen. De dertigjarige, vrijgezelle Boežka bleef thuis en naaide kleren voor familie en vrienden.

Priska, die altijd trots was geweest op haar Joodse neus – of 'mooie langneus' zoals ze die voor de grap noemde –, vond het heerlijk dat ze Boežka's creaties kon dragen, waardoor ze zich minder een paria voelde. 'Een schoonheid ben ik nooit geweest, maar

ik deed mijn best om er goed uit te zien,' zei ze. 'Ik werd altijd goed behandeld door de mensen uit mijn stadje, die respect voor me hadden als dochter van het koffiehuis.'

Dat respect zou haar al gauw ontnomen worden. In 1940 werd het haar ouders verboden het koffiehuis dat ze in zestien jaar zorgvuldig hadden opgebouwd, nog langer uit te baten. Door gebrek aan opleiding en doordat ze niet veel andere talenten hadden, konden ze nergens op terugvallen. 'Ze verloren alles,' zei Priska. 'Het waren goede mensen.' De arische *Treuhänder* (bewindvoerder) die werd belast met hun onderneming was onverwachts vriendelijk tegen Priska en vol bewondering over het feit dat ze Engels, Frans, Hongaars en Duits sprak. 'Het was belangrijk en werd gewaardeerd dat ik die talen kon spreken,' zei ze.

Nu ze niet meer mochten werken, besloten Priska en wat er over was van haar directe familie te verhuizen naar het aan de Donau gelegen Bratislava, de nieuwe hoofdstad van de Slowaakse Republiek. Priska's opa David Friedman, die van zijn familiehotel was beroofd, ontvluchtte zijn geboorteplaats Stropkov en voegde zich bij hen. Het was hun gelukt om een beetje geld te bewaren en ze hoopten als Joden in een grote stad minder op te vallen, en dat bleek ook het geval. Tegen de tijd van de invasie van de nazi's woonde er naar schatting vijftienduizend Joden in Bratislava, twaalf procent van de bevolking, die goed geassimileerd waren en weinig antisemitisme ondervonden.

Hoewel alles onder de naziheerschappij was veranderd, vond Priska's familie een appartement aan de Špitálskastraat en Priska ging privélessen geven en kon weer genieten van het leven in de koffiehuisen dat ze sinds haar jeugd had gekend. Ze was vooral dol op café Astorka, waar ze omging met de intelligentsia en veel baat had bij haar talenkennis. Op een dag in oktober 1940 zat ze dan ook in Astorka toen een slanke man met snor aan een naburig tafeltje haar opviel. Hij was in gesprek met vrienden van haar.

'Hij praatte heel serieus en geanimeerd met mijn vriendin Mimi die apotheker was. Ineens stond ze op en vertelde me dat hij me

aantrekkelijk vond.' Priska's doortastende bewonderaar liep naar haar toe en stelde zich voor. Tibor Löwenbein was een Joodse journalist van Poolse afkomst die vloeiend Duits en Engels sprak en uit de stad Púchov in het noordwesten van Slowakije kwam. Ze zei altijd dat hij een beetje aangeschoten was toe ze elkaar ontmoetten en dat ze tegen hem had gezegd dat ze niet van mannen hield die dronken. Omdat hij graag indruk op haar wilde maken, beloofde Tibor dat hij nooit meer een druppel alcohol zou drinken. En hij hield zich aan zijn woord.

Hij rookte echter wel pijp en hij had een verzameling van veertig pijpen, waar Priska niet aan mocht komen. Haar knappe vrijer, die keurig gekleed ging, bezat ook veertig overhemden. Omdat hij de ambitie had om schrijver te worden maakte Tibor altijd aantekeningen in notitieblokjes die hij overal mee naartoe nam. En hij verzamelde postzegels – hoewel Priska altijd met een spottende glimlach vertelde dat zij nadat hij haar had ontmoet zijn enige hobby werd.

Tibor was het enige kind van Heinrich Löwenbein en zijn vrouw Elizabeth, die bekendstond als 'Berta'. Tibors vader had een boerderijtje. Omdat Tibor meer wilde dan het boerenleven was hij naar Bratislava verhuisd, waar hij artikelen ging schrijven voor de *Allgemeine Jüdische Zeitung* over sport en de plaatselijke politiek. Hij schreef ook een boekje met de titel *Slovensko-Živoské hnutie a jeho poslanie* (De Slovaaks-Joodse beweging en haar missie) over hoe je als Jood helemaal kon assimileren in de Slowaakse samenleving.

Toen de Neurenberger Rassenwetten het hem onmogelijk maakten bij de krant te blijven, bood de vriendelijke Griekse eigenaar van de Dunajská Bank in Bratislava hem een baan als beambte aan. De slanke, gesoigneerde Tibor, die prettig in de omgang was, had blond haar en een bleke huid. Hij zag er niet erg Joods uit, wat in die tijd belangrijk was. Hij was zo gerespecteerd bij de bank dat hij voor zaken naar Praag en Brno werd gestuurd, iets wat gezien de reisbeperkingen voor Joden eigenlijk onmogelijk was. Maar zijn werkgever had belangrijke contacten en Tibor wist veel te ritselen. Als journalist leek hij iedereen te kennen en de mensen waren altijd be-

Priska's echtgenoot: journalist en auteur Tibor Löwenbein

leefd tegen hem, wat afstraalde op de aantrekkelijke, jonge vrouw aan zijn arm.

Elke ochtend op weg naar zijn werk liep Tibor met Priska naar café Astorka waar zij vervolgens genoot van haar eerste kopje koffie met taart. Als hij vertrok salueerde hij altijd voor haar, wat haar steevast aan het lachen maakte. 's Avonds na het werk wandelden ze langs de oevers van de Donau, een favoriete plek voor verliefde stelletjes. Daar luisterden ze naar de straatmuzikanten en keken ze naar het maanlicht op het kabbelende water terwijl schuiten, aken en veerboten langzaam voorbijtuften.

De eerste zes maanden van hun verkering schreef Tibor Priska elke dag. Hij noemde haar zijn 'Pirečka Zlatičko' (gouden meisje) en zij hem 'Tibko', of vaker nog 'Tiborko'. Ze was smoorverliefd en bewaarde al zijn brieven, die soms heel kort waren, maar allemaal

warm van toon. Bijna al hun brieven hebben de oorlog overleefd. In een ervan, gedateerd 10 maart 1941, schreef Priska:

Mijn Tibko, ik was zo blij toen ik je brieven kreeg, vooral de lange... Ik sta te popelen om je mijn grote nieuws te vertellen! Namelijk dat ik vrij heb vanaf donderdag – zodat we elkaar vier dagen achter elkaar kunnen zien. Wat een luxe in deze tijd van beperkte beschikbaarheid... Je wilde weten wat ik van je brieven vind. Ze zijn geweldig. Ik ben verbaasd dat jij, die zo serieus en tegenwoordig pessimistisch bent en de huidige situatie zo donker inziet, zulke mooie zinnen schrijft... Ik denk heel veel aan je en weet dat je troost vindt in je boeken. Ik ben een beetje jaloers dat zij in je leven zijn nu ik er niet ben – hoewel ik je beloof dat het tijdelijk is – zeg maar hallo tegen je boeken, die je waardevol gezelschap houden zonder mij. Een miljoen kusjes, je Pira.

En in zijn antwoord van 12 maart schreef Tibor:

Mijn gouden Pirečka, ik was heel erg blij om je brief te lezen. Wat een geluk. In de sombere alledaagse werkelijkheid waren je woorden als een zonnestraal die door de donkere wolken heen boort. Ik probeer mijn dank en vreugde te uiten... Ben waarschijnlijk niet in staat er recht aan te doen...! Terwijl ik uitkijk naar morgen als je om 4.30 uur bij mij thuis bent en aan die vreugdevolle gelegenheid denk, word ik ook geconfronteerd met gedachten aan hoe het lot met ons speelt. Die gedachte kwam bij me op toen ik me realiseerde dat we niet bij elkaar kunnen zijn om te vieren dat we vijf maanden verkering hebben. Dus moet ik de woorden die ik je zou willen zeggen bewaren tot de middag dat ik je eindelijk weer zie... Ik kan niet wachten tot ik je weer in mijn armen heb... tot morgen, mijn lieveling... en tot dan heel veel kusjes, je Tibor.

Het stel trouwde op zaterdag 21 juni 1941 in de in Moorse stijl gebouwde synagoge in Bratislava met zijn twee torens. De bruid, die vijfentwintig was, droeg een gedessineerde jurk met een lange witte jas, een wit rond hoedje, parels en witte schoenen. Met in haar handen een boeket van witte gladiolen stemde ze in met de ketoeba of-tewel het Joodse huwelijkscontract. Haar bruidegom van zevenen-

Priska en Tibor trouwen in de synagoge in Bratislava (1941)

twintig droeg een mooi pak met de modieuze slobberbroek van die tijd en een hoed.

Priska's ouders, Emanuel en Paula, die hun schoonzoon 'perfect' vonden, gaven het stel hun zegen en waren blij iets te vieren te hebben. Tibors ouders waren niet op de bruiloft. Zijn vader had eerder dat jaar zelfmoord gepleegd op het boerderijtje in de buurt van Püchov, waardoor zijn moeder alleen was achtergebleven. De bezorgde Tibor was toen teruggekeerd naar huis om bij haar te zijn, maar hij moest weer terug naar Bratislava omdat hij anders het risico liep gearresteerd te worden aangezien hij zonder toestemming zijn geregistreerde adres had verlaten. Priska en haar ouders werden zijn nieuwe familie.

Het was een gelukkige verbintenis en de pasgetrouwden pasten goed bij elkaar. 'We maakten nooit ruzie,' zei Priska, die haar man

als ‘sensationeel’ beschreef. Ze vond het prettig dat hij ‘correct’ Slovaaks sprak, in tegenstelling tot veel andere mensen die er Duitse of Hongaarse woorden doorheen mengden. ‘Hij was een geweldige man voor me en hij was onder de indruk dat ik al die talen onder de knie had gekregen. Ik heb prachtige herinneringen aan mijn Tiborko. Een betere man kun je je in je leven niet wensen.’

Maar hun geluk werd verstoord door voorafschaduwingen van de oorlog. Op de dag na hun huwelijk vielen de Duitsers de Sovjet-Unie binnen als onderdeel van Hitlers Operatie Barbarossa om het westelijk deel van het land in te nemen. Nog steeds hopen op het beste en volledig onvoorbereid op wat hun te wachten stond, verhuisden Priska en Tibor naar een appartement aan de Rybárska Brána 7, die later omgedoopt zou worden tot de Fischertorgasse, net naast het hoofdplein Hlavné Námestie. Ze woonden daar gelukkig ondanks de dreigingen waarmee ze continu werden geconfronteerd. Omdat ze desondanks graag een gezin wilden stichten, werd Priska meteen zwanger, waar het stel dolbij mee was. Met een kind op komst was Tibor nog dankbaarder dat hij een vast salaris had. Het lukte hem zelfs zijn baan te behouden in september 1941, toen alle Joden in Slowakije werden geconfronteerd met een lijst van bijna driehonderd nieuwe regels, de *Židovský Kódex* of Joodse Code.

Deze code, die de Joden officieel definieerde op raciale gronden, herstelde het gebruik van eeuwen geleden waardoor Joden gedwongen werden vernederende emblemen te dragen: in de negende eeuw bepaalde de kalief van Bagdad dat ze een geel embleem moesten dragen, net zoals dat in de dertiende eeuw in Engeland een wettelijke verplichting zou worden. Iedereen van Joodse herkomst was verplicht in zijn paspoort en andere documenten een grote ‘J’, als afkorting van het Duitse woord *Jude*, te laten stempelen. Zij moesten ook armbanden of sterren kopen, die geknipt werden uit grote rollen voorbedrukte stof en gemaakt waren in de fabrieken waar ze ooit hun geld hadden verdiend. Op alle buitenkleden moest voor- en achterop zo’n ster genaaid worden, maar deze moest voorname-lijk op hun hart worden gedragen.

De openlijke vervolging van de Joden nam toe door hun nieuwe zichtbaarheid. Niet alleen werden hun winkels en bedrijven continu vernield en geplunderd, elke keer dat ze de veiligheid van hun huis verlieten werden ze geconfronteerd met gevaar. Veel van Tibors en Priska's vrienden betaalden grote bedragen om valse papieren te kopen, maar liepen enorme risico's als ze gepakt zouden worden. Tibors werkgever lukte het om te regelen dat hij geen Jodenster hoefde te dragen en dat hij onder veel restricties uit kon, maar Priska genoot die bescherming niet. Elke keer dat ze samen na de avondklok uitgingen of ergens naartoe gingen waar het voor Joden verboden was, deed ze de revers van haar jas of haar handtas voor haar ster, zodat niemand die kon zien.

En niet lang nadat de nieuwe regels waren opgelegd kregen Joden het bevel het centrum van Bratislava te verlaten en naar de armere buitenwijken te verhuizen. Priska slaagde erin een baan als onderwijzeres aan een lagere school te vinden twintig kilometer verderop in het stadje Pezinok. Tibor reisde elke dag naar Bratislava en vertrok al om zes uur. 'Hij hield van zijn werk en moest ook wel werken omdat ik een kind verwachtte.' Priska's ouders, opa en zus Boežka lukte het ook in Bratislava te blijven, in een appartement aan de oever van de Donau, waar Boežka als naaister bleef werken. En zo bleef de hechte familie doorgaan en gaven ze de hoop niet op.

Priska gaf les aan de lagere school tot de dag dat de overheid verordonneerde dat het alle niet-ariërs verboden was om les te geven aan arische kinderen. Ze nam daarop liefdevol afscheid van haar leerlingen, en zei dat ze geluk had omdat een Engelsman die een plaatselijke taalopleiding leidde haar had uitgenodigd daar te komen lesgeven, waardoor ze nu meer verdiende dan daarvoor. 'Ik had alternatieven. Ik had veel privéleerlingen die nog steeds bij me kwamen alsof er niets was gebeurd. Ik leed er niet onder. Ze betaalden me en daar kon ik van leven.'

Vastbesloten andere gezinnen te helpen die minder geluk hadden dan zij, bleef ze veel van haar vroegere leerlingen gratis lesgeven, en las ze hun voor uit de Duitse, Franse en Engelse klassieken.